

ДЕМОНСТРАЦИОННЫЕ ЗАДАНИЯ ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОГО ЭТАПА
Северо-Восточной олимпиады школьников
по родным языкам (профиль – «Родной (тувинский) язык и
литература»)

10-11 КЛАССЫ

Онаалга 1. Тыва дыл кырында ийи үлегер домактан тыпкаш, оларның транскрипциязын кылыңар.

Улуг балл – 4.

Эмма Цаллагованың шүлүүн номчааш, 2-4 дугаарлыг онаалгаларны күүсединер.

Э.Цаллагова. Осетияга

Чанар өйүм узудады.
Чангыс ол дээш, мени өршээ.
Чассыг кызың, биеэги дег,
Чазамыктап, билип көрем.
Ырак черде делгемнерниң
Салгынынга бөөлдеттирдим.
Сагыш-хөңнүм сеңээ канчап
Чажырбайн, ажыдып бээйн?

Хуулгаазын Тыва деп чурт
Куспаан меңээ ажып берди.
Улуг-Хемниң чалгыглары
Урууң мени чайгай берди.
Ынчалза-даа айлаң-кужуң
Ырын мында дыңнап чор мен.
Ыыт чок көшкен булуттардан
Ырлыг чагаан номчуп чор мен.

Чорук-херээм аайы-биле
Чораан, четкен черлерим хөй.
Сеңээ деңнээр, ботка эргим
Черлерни мен көрбээн-дир мен...
Эрте-бурун Саян ажыр
Эне-Сайны магадаар дээш,
Мөңгүн бажы чайынналып,
Мөңге Эльбрус харап чоруур.

Тыва-биле харылзаамны
Дыка чектеп, моондактава.
Өөдежок, черин уткан,
Өскерликчи база диве.
Амыдырал нарын өйү,
Ажыг соок-даа шылгаан өйде
Сээң белээң – мээң чүрээм
Черле арыг, шынчы хевээр. (Очулгазы М.Күжүгеттии)

Онаалга 2. Дараазында сөстөрнiң тургузуун сайгарып, демдеглеңер: *салгынынга, Улуг-Хемниң, ажыг*. Домакта олар кандыг кезигүннер бооп чоруурун болгаш өске сөстөрбиле каттышкан холбаазын айтыңар.

Улуг балл – 6.

Онаалга 3. Бирги строфада синонимнери тыпты бээр сөстөрни тодараткаш, оларның синоним сөстөрин бериңер.

Улуг балл – 5.

Онаалга 4. Дараазында сөстөрнiң морфемниг сайгарылгазын кылгаш, оларның тургустунган аргаларын айтыңар: *чассыг, сагыш-хөңнүм, чалгыглары, чорук-херээм, ырлыг*.

Улуг балл – 5.

С. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалындан үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелге даянып, 5-7 дугаар онаалгаларны күүседиңер.

С.Сарыг-оол. Дагаа чылдыг мен

Шаанда улустун шаг үени – хар, чылды санаары база бир янзы турган чүве-дир ол. Чижээлээрге, хүнде он ийи шак бар. Олар дөгере аттарлыг: бирээ, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он, он бир, он ийи. – Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Мечи, Дагаа, Ыт, Хаван дижир.

«Мен эртенгиниң дөрт шакта тургаш, орайның он ийи шак чедир ажылдадым» дээр дээн болза, «тоолай шакта тургаш, хаван шакка чедир ажылдадым» дээр-дир ийин. Күскеден хаванга чедир ийи долганьрга, дүн-хүннүң чээрби дөрт шагы ол. Ол ышкаш хар, чылды база он ийи эргилделиг кылдыр санаар. Үениң эргилдезинде төнмес-батпас бар-ла чыдар – кызыгаар чок чүве чок, он ийи чыл бар. Ол төнерге, база-ла катап эгелеп турар. Ол он ийи чылдың аттары-биле бо он ийи шакты адаан. Ооң ужуру-биле кижиниң төрөөн чылы азы хүнү-даа дижик, чыл бүрү дакпырлавас, а он ийи чылдың бодунга барып таваржырга, «чылы кирер» деп чүве ол.

Мен дагаа чылдың күстүң адак айының он чедиде эртенгиниң хой шакта төрөөн кижидир мен.

Бурунгу улустун чаңчылы-биле, ол чыл бүрүзү тус-тузунда бот-шынарлыг болур дижир. Чижээлээрге, хаван чыл болза, тараалаң – үнүш, дүжүт чаагай чыл. Чүге дээрге хаван болза хөрзүнден чемненир, ынчангаш озук хаайы-биле хөрзүн коптарып ажылдаар амытан. Дагаа чыл болза, куш амытан элбек болур. Куш болза чүнү-даа чиир – тараа, мочурга, суг курту-даа чиир. Ынчангаш база дыка бай чыл. Ооң-биле кады дагаа чылдың бир онзагай чүвези – шак-үеде чазыг чок, «болчаглыг чаагай чыл» дижир.

Чүге дээрге дагаа хүннүң он ийи шагын дөгере алдаг чокка медээлеп алгырап, шак дег куш дижир. Ол чылын кижиде аас-кежиинден озалдап, чыдып-даа калбас, далажып эрте-даа бербес, шынчы чыл апаары ол. Бо-ла бүгүнү сен канчап билип алган сен дээрге, шагда бичии уруглар бот-боттарының чылын мактап, кагжыр-маргыжар боор чүве. Кижиде бүрүнүң бодунуң чылының тускай мөзүзүн шыдаар-ла шаа-биле мактап билер. Чижээ, мээң акым Бадый аът чылдыг, дунмам Узун-кыс күске чылдыг. Аравыста кагжы бээр бис. Ынчаарымга, Бадый хөөрээр:

– Черле чадаг чорбас. Ырактан кортпас. Аът турда, хову чолдак, арт чавыс, оожум чүвени эртер. Чаа-чалбакта дайзынга удур мунуп кирер, тайбың шагда дагылга, наадымга мунуп кирер, чарыштырар, челиштирер. Артында хей-аът кылдыр бурганда чураан – кижиниң омак сүр-күжү ында көрөм!

Узун-кыс хөөкүй-ле арай бергедеп үнер. Шоолуг мактаныр харык чок. Тараа оорлап чиир, даваны чолдак, күш-шыдал чок, эът, кезинде өртек чок, чүү-даа ону базымчалаар. Ыт, моортай, чылан, ас, кырза ону тудуп чиир. Дээлдиген безин ону бо-ла

сегирип алып. «Далашкаш, сүтке безин дүжүп өлүр кулугур» дээш, бактаар-ла сөс хөй. Адак сөөлүндө бир хорадааш, кырган-авазыңга ыглап четкен:

– Мээң чылым багай-дыр. Мени чүгө күске чылда төрөөн? Мен ол чылда үнмес мен. Мени дедир чорудуңар. Аңаа сагыш човаар дээш, удувас болдум!

– Эх, мелегей кулугурларны. Кижиниң кызының чылын бактап турар. Олар күскениң күжүн билбес-тирлер. А сен харыылап шыдавас, бодуң багың-дыр. Ам мынчаар харыылап чор дээш, ийи-даа тоолчургу чугааны чугаалап берген. Узун-кыс оон амырап, өске бүгү-ле күске чылдыг өөрүңгө тоолдап орап чүвө:

– Шыяата, күске канчап чылга киргенил? Ол болза тебе-биле мөөрей кылгаш, ашкан, кончуг кажар, угаанныг амытан чүвө иргин. Чүнү маргышкан дize:

– Эртең хүн үнүп кээрин кайывыс мурнап көрүп каар эвес, маргыжаалы, тебе, че! – деп, күске чугаалаан.

– А хукура! Мен дег бедик эвес сен, ыятпазыңны але! Че харын, көрээли – дээн.

Күжүр тебе-даа чүү боор, дөлем чер орта, хүн үнер чүкче көргөш, серте чок, кегженип чыткан. Кажар күске бүдүү сиген аразы-биле чүгүргөш, тевениң сыр соондан кедеп кээп, чолдак кудуруун кырлааш, мөгеннерин ашкаш, кылчыгыр мойнун кырлааш, мырыңай-ла ийи кулак аразыңга хүн ажар чүкче көрүңгөш, чыдып алган.

Эртеңги хүн барыын сыннар бажыңга дээп кээри билек, күске чугаалаан:

– Ээй, тебе, дөө көрөм! Хүнүвүс дээп келди! Хая көрүн, кегжигир саңга! – деп алгырган.

Тебе шак ынчаар аштыргаш, чылга кирбейн барган чүвө-дир. Хамык ужур бичиизинде эвес, угааныңда болган.

Оон ыңай Чолдак-Ой деп күске чемнеп чорааш, хүрээге кире маңнап келгөш, көрүп чыдарга, хамык амытан кончуг улуг алдын бурганга тейлеп турган. Түмөн хуурак ону дагып, арамайлап, далган, тараа, чигир, саржагны ооң мурнунга мөңгүн дагылдарга салып турар, мындыг бооп-тур.

«Чүү мындыг күчүтөн, ачы-буянын чүвези апаады бо?» деп бодааш, бир барып шинчилеп көргөн. Каткан-хуурааның ыңдыг боор ийик, анаа-ла малгаштан шевер кижитудуп каан, а ишти хос, даштын хола-биле чаап каан мындыг бооп-тур.

– Хукура, бо чоннун-даа чөгөнчиин! Че, бир шагда биле-ле бээрлер ыйнаан. Мооң иштинге уядан тудуп алгаш, бо белен, амданныг, чаагай аыш-чемни чип, ажы-төл азырап, айыыл чок, тайбың чурттавас чүвө бе? – дээш, амырап, уя тудуп турган иргин.

Эртеңгиниң эрте шагда, бурунгуңуң бурун шагда, чырык хүн алдынга бир-ле кончуг «шаг багы» дүшкен. Эът орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда, дыка хөй тараачын чон күске хөмээзи-биле амыдырап, тынныг үнүп турган. Черде күске үңгүрүнүң муртуун көргөш-ле, казып эгелээр. Ырак-даа эвес, деспи ишти хамаанчок, таалың ишти хөлчок арыг тарааны үүжелеп каан чыдар. Чүглө тараа эвес, мыйыракты хөөп каар. Улус ол тарааны дораан-на хооруп, соктап чип, быдаалап ижерден аңгыда, бистиң оранга тараа үрезинин оон арттырып алган – дээш, Узун-кыстың тоолдары-ла көвүдээн.

– Мындыг янзылыг он ийи чылдың иштинде мээң чылым – дагаа. Ынчангаш мен дагаа өлүрбөс ужурлуг кижит мен – деп, Аңгыр-оол ол кежээниң чугаазын дооскан.

Онаалга 5. Сөзүглелдин 2-ги абзазында антоним эжеш сөстөрү тыпкаш, ушта бижир.

Улуг балл – 4.

Онаалга 6. Бердинген нарын домактың хевирин айыткаш, ол каш кезектен тургустунганын болгаш кезектери канчаар холбашканын тодарадыңар: *Эът орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда, дыка хөй тараачын чон күске хөмээзи-биле амыдырап, тынныг үнүп турган.*

Улуг балл – 5.

Онаалга 7. «Кижиниң төрүттүнгөн чылының амыдыралга салдары» деп темага 10-15 домактардан тургустунган эсседен бжиңер. Баштай боттарыңар чидиг айтырыгны (проблеманы) тургузуп алгаш, С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының сөзүглелинге даянмышаан, тайылбырны бериңер. Бодуңарның хууда бодалыңарны илередиңер. Ажыл харылзаалыг, дес-дараалашкак болгаш чардынмас уткалыг, частырыг чок болур ужурлуг.

Онаалга 8. Сөзүглелди орус дылдан тыва дылче очулдуруңар. Домак бүрүзүндө бодалды шын илереткенинче болгаш утказын чедимчелиг дамчытканынче онза кичээнгейни салыңар.

ВОЛК

Волк – это дикое животное. Живут они около десяти лет. Эти животные могут весить около 80 килограммов. Издалека волка можно перепутать с собакой. Но у него есть одно главное отличие – хвост. Он у волка всегда прямой и опущен книзу. Волк в отличие от собаки суров. Живут волки обычно семьей, а зимой объединяются в большие стаи. А с приходом весны эти стаи распадаются. Охотятся волки как на крупных животных, таких как кабан, косуля, так и мелких, например, зайцев, мышей. К сожалению, в настоящее время волки находятся под угрозой исчезновения, так как их уничтожают во время охоты, либо при защите домашнего скота. Но необходимо помнить о том, что волк является самым главным санитаром природы. Он убивает больных и умирающих животных. Лишив жизни волка, человек рискует погибнуть сам. Давайте беречь живую природу и ее обитателей!

Улуг балл – 30.

Онаалга 9. Зоя Намзырайның «Бижиктиг-Хая» деп шүлүүн номчуңар. Уран чурумалдыг аргалар болгаш стилистиктиг фигураларны ушта бижээш, оларның хевирлерин айтыңар. Шүлүкте уран чурумалдыг арга болгаш стилистиктиг фигура бүрүзүнүң күүседип турар хүлээлгезин тайылбырлап бжиңер.

Бижиктиг-Хая, Кызыл-Хадың, Дуруяалыым!
Бичии чорааш, тулаа-шынааң сүзүп өстүм.
Бижик, чурук – өгбелерим чагааларын
Билип аар дээш, суйбап, чүлгүп, топтап чордум.

Чашкы шаамның күзелдерин хайныктырган,
Аалдарывыс артыгы чарыгы – Бижиктиг-Хая.
Аңгыр төрүүр бизеңнери уяларлыг,
Чайгы хүннүң күзүңгүзү – Дуруяалыым!

Дуруяалыг шынаазыңга төрүттүнгөн
Дунда-карам арыг, шынчы ынакшылы
Хүннүң-даңның сеткилимниң тыныжы бооп,
Күштүг ырның чаңгызы дег, тарай берген.

Кайгал эрлер, кадын кыстар чуртталгазын
Хаяларда оюп-сиилбип, төөгүп бижээн
Өскөн-төрээн ынак черим делгемнери,
Өңгүр ногаан чашкы шаам дег, аныяк-тыр.
Улуг балл – 6.

Онаалга 10. Дараазында план ёзугаар проза чогаалының сайгарылгазын тыва дыл кырынга кылыңар. Силерниң ажылыңар харылзаалыг, долу, төнгөн уткалыг сөзүглел болур ужурлуг.

1. Бердинген чогаалдың тема, идеязын, чидиг айтырыгларын тодарадыңар (автор чүнү чугаалаксааныл, чугаалаксаан чүүлүн канчаар чедип алганыл?). Чечен чугааның адының утказын тайылбырлаңар.

2. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга болгаш оларның кылдыныгларынга авторнуң хамаарылгазын тодарадып бжиңер.

3. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунуң кол-кол элементилерин айтыңар (дүүшкүн, өөскүдүлге, дыңзыгышкын, чештинишкин).

4. Чечен чугааның маадырларының омур-хевирлерин бөлүктөңер (кол, ийиги чергениң), оларга характеристикадан беринер: характерлер, маадырларның аразында хамаарылгалар, бир-мөзүлөжи азы маадырның онзагай, ховар талалары, кижиниң омур-хевирин тургусканының бот-тускайлаңы.

5. Чечен чугааның онзагай эмоционалдыг байдалын кандыг уран чурумалдыг аргалар дузазы-биле көргүскенил? Олар чогаалда кандыг хүлээлгени күүседип турарыл?

6. Чечен чугааның утказынга чоок темалыг өске авторларның чогаалдары-биле деннеп, үнелелден бериңер.

7. Номчаан чүүлүңерге хамаарыштыр бодуңарның хамаарылганарны илередиңер.

Торга

Чаңгыс оолдуг ирей-кадай чурттап чораан чүве-дир. Оозу харам, каржы, алыккак-чиксек бооп өзүп келген. Ада-иези чаңгыс оглун чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы дег, эрге-чассыг азырап өстүргөн улус-тур.

Чөнүп, кыраан ада-иези ак өөн, азыраан малын шуптузун берипкеш, ам-на чаңгыс оглууска азырадыр боор бис деп бодааннар. Оглу чөнөөн ада-иезин азыраар хамаанчок, ээн чуртка сарыг-кидис дөжөөш, ону аңаа каапкаш, көжүп чоруй барып-тыр.

Чаа чуртка келгеш, сарыг-кидис-даа болза, этти чуртка кааптарга, харааданчыг-дыр, дедир барып, эрги-саргы-даа болза, идик-хевин, кидизин албас болза, кайыын боор, дөмей-ле өлүр, чөнүк улуска ооң херээ чүү боор дээш, оолдуң ал-сагыжы амыравас апарган.

Оглу эрги чуртка дедир чедип кээрге, чөнүк ада-иези оглуус ам-на бисти кээргеп, аал-оранынче алыры ол-дур деп амырап чыдып-тырлар. Харам, чилбилээн оглу ада-иезин кээргээр хамаанчок, чаңгыс сөс-даа сөглөвейн, чөнүк ада-иезиниң адаанга дөжөнөп чыткан сарыг-кидизин, кедип чыткан идик-хевин уштуп алгаш, ада-иезин каапкаш, хая-даа көрүнмейн, чоруй барган.

Шимчей албас, чөнөөн ада-иези чазый-чилби оолду азырап каанынга хомудап, каргыш-чатказын салып, ыы-сызын төп чыткаш, доңуп өлгүлөп каап-тыр. Каржы, харам оглунга ада-иезиниң каргыш-чатказы чедип, оозу соңгу назыда кыш, чай чок ыяш соктап, курт-биле амыдыраар торга апарган.

Ынчангаш ол кезээде ыы-сызын төп чоруур:

Ток-ток дээрге,

Толагайым аарыыр.

Ток-ток дивезимге,

Доңуп өлүрүм мыяда. (Борбак-оол Сарыглар)

Улуг балл – 20.

Система и критерии оценивания

Онаалга №	Шын харыылары	Харыыларны үнелээриниң барымдаалары	Балл
Онаалга 1.	Кежээниң мурнунда – хүндү,	2 балл – үлегер домактарны	4 балл

	<p>Чалгааның мурнунда – кочу. [кежэ:ниң мурнунда – хүндү / чалга:ның мурнунда – ко^бчу//]</p> <p>Дус чокта, амдан чок, Тура чокта, күш чок. [дус чокта / амдан чок/ тура чокта / күш чок//]</p>	<p>тыпканы дээш (бирээзи-ле дээш 1 балл салыр); 2 балл – үлегер домактарнын транскрипциязын шын кылганы дээш (бирээзи-ле дээш 1 балл).</p>	
Онаалга 2.	<p><i>Салгынынга</i> – салгын-ы-ң-га. Домакта ук сөс доора немелде бооп чоруур, «бөөлдеттирдим» деп сөглөкчиге башкарылга холбаазының дузазы-биле каттышкан.</p> <p><i>Улуг-Хемниң</i> – Улуг-Хем-ниң. Домакта тодарадылга болуп, «чалгыглары» деп сөске хамааржылга холбаазының дузазы-биле каттышкан.</p> <p><i>Ажыг</i> – ажы-г. Домакта ук сөс тодарадылга болуп, каттыжылга холбаазының дузазы-биле «соок-даа» деп сөске каттышкан.</p>	<p>3 балл – сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын шын кылганы дээш (сөс бүрүзү дээш 1 балл). Морфемниг сайгарылгада частырыг бар болза, бир сөске кылган частырыг дээш 1 баллды казыыр;</p> <p>1,5 балл – синтаксистиг хүлээлгезин шын тодартканы дээш (шын тодарткан синтаксистиг хүлээлге бүрүзү дээш 0,5 балл);</p> <p>1,5 балла – синтаксистиг холбааның хевирин шын тодартканы дээш (шын тодарткан синтаксистиг холбаа бүрүзү дээш 0,5 балл).</p>	6 балл
Онаалга 3.	<p>1. Синонимнерлиг сөстөр: 1) <i>өйүм</i> – <i>үем</i>; 2) <i>кызың</i> – <i>урууң</i>; 3) <i>биеэги</i> – <i>шаандагы</i>; 4) <i>салгынынга</i> – <i>сырынынга</i>; 5) <i>сагыш-хөңнүм</i> – <i>сеткил-чүрээм</i>.</p> <p>2. Оон аңгыда айтып болгу дег синонимнерлиг сөстөр: <i>ырак</i> – <i>хериш</i>; <i>бөөлдеттирдим</i> – <i>долгаттырдым</i>.</p>	<p>1 балл – синоними тыпты бээр сөс бүрүзүн тодарткаш, оларнын эжеш сөстөрин шын тыпканы дээш (улуг балл 5-тен көвүдөвес ужурлуг).</p>	5 балл
Онаалга 4.	<p><u>Чассыг</u>,</p> <p><u>сагыш-хөңнүм</u>,</p> <p><u>чалгыглары</u>,</p> <p><u>чорук-херээм</u>,</p> <p><u>ырлыг</u></p> <p>Сөстөрниң чогааттынган</p>	<p>2 балл – морфемниг сайгарылганы шын кылганы дээш;</p> <p>3 балл – сөс чогаадылгазының 3 аңгы аргаларын шын тыпканы дээш.</p>	5 балл

	<p>аргалары:</p> <p>1. Морфологтуг арга: чассыг, чалгыглары, ырлыг;</p> <p>2. Синтаксистиг арга: сагыш-хөңнүм;</p> <p>3. Морфолог-синтаксистиг арга: чорук-херээм.</p>		
Онаалга 5.	<p>1) эртенгиниң;</p> <p>2) орайның,</p> <p>3) хар;</p> <p>4) бар</p>	1 балл – шын айыткан антоним эжеш сөс бүрүзү дээш.	4 балл
Онаалга 6.	<p><i>Эът орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда, дыка хөй тараачын чон күске хөмээзибиле амыдырап, тынныг үнүп турган.</i> – Бо дээрге чагырышкан нарын домак. Ол ийи кезектен тургустунган. Кол домак – <i>Дыка хөй тараачын чон күске хөмээзибиле амыдырап, тынныг үнүп турган.</i> Тайылбыр домак – <i>Эът орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда.</i> Тайылбыр домак кол домакка -да деп турарының падежиниң кожумаабиле холбашкан.</p>	<p>1 балл – нарын домактың хевирин шын тодаратканы дээш;</p> <p>2 балл – чагырышкан нарын домактың кезектерин шын тодаратканы дээш;</p> <p>2 балл – чагырышкан нарын домактың кезектериниң аразында холбаазын шын тодаратканы дээш.</p>	5 балл
Онаалга 7.	<p>Эссениң темазын сөзүглелдин утказынга дүүштүр ажылдын тургузукчулары боттары шилиир.</p>	<p>2 балл – чидиг айтырыгны (проблеманы) шын тургусканы дээш;</p> <p>0 балл – чидиг айтырыг тургузуп шыдаваан;</p> <p>3 балл – сөзүглелге даянган тайылбырлар киирген;</p> <p>2 балл – тайылбыр бар-даа болза, сөзүглелден чижектер-биле бадыткаваан;</p> <p>0 балл – сөзүглелден тайылбыр шуут киирбээн;</p> <p>3 балл – автор бодунуң хууда бодалын чидиг айтырыгга хамаарыштыр илереткен;</p> <p>0 балл – авторнуң бодалы шуут илереттинмээн;</p> <p>3 балл – ажыл харылзаалыг, дес-дараалашкак болгаш долу уткалыг;</p> <p>1 балл – ажылда харылзаалыг бодал бар, ынчалза-даа ийиден хөй логиктиг частырыглар бар;</p>	15 балл

		<p>4 балл – орфографтыг, пунктуастыг, грамматиктиг болгаш чугаа нормалары сагыттынган;</p> <p>2 балл – 3-4 частырыг бар;</p> <p>0 балл – 5-тен хөй частырыг бар.</p>	
Онаалга 8.	<p>«Волк» деп орус дылда сөзүглелдин тыва дылче очулгазы.</p>	<p>Сөзүглелде кирген 15 домак бүрүзүн тыва дылче канчаар очулдурганын үнелээри:</p> <p>1 балл – очулганың янзы-бүрү аргалары-биле сөзүглелдин утказын чедимчелиг дамчытканы дээш;</p> <p>0 балл – сөзүглелдин утказын чедимче чок дамчытканы дээш азы утказын долузу-биле дамчытпааны, хажытканы дээш;</p> <p>1 балл – сөзүглелде бодалды тыва дылга чедимчелиг дамчыдарда, частырыглар кылбааны дээш;</p> <p>0 балл – сөзүглелде бодалды тыва дыл кырынга чедимчелиг дамчытпааны, хөй частырыглар бары, домактарны очулдурганында хажыдыышкыннар бары дээш;</p> <p>0 балл – домакты очулдурбаан.</p>	30 балл
Онаалга 9.	<p>Уран чурумалдыг аргалар <i>Бижик, чурук – өгбелерим чагаалары</i> – метафора. Хаяларда чуруктарны, бижиктерни өгбелерниң салгалдарга дамчыдып, арттырып каан өнчүзү кылдыр көргүзөр сорулгалыг ажыглаан. <i>Чашкы шаамның күзелдерин хайныктырган Бижиктиг-Хая</i> – эпитет. Лириктиг маадырның төрөөн черинге ынакшылын илереткен. <i>Аңгыр төрүүр бизеңнери уяларлыг Дуруяалыым</i> – эпитет. Ол черде аңгыр куштар турлагжаан, онзагай чер деп көргүскен. <i>Чайгы хүннүң күзүңгүзү – Дуруяалыым</i> – метафора. Дуруяалыг деп черниң күзүңгү ышкаш чаражын көргүскен. <i>Дуруяалыг шынаазынга төрүттүнген дунда-карам</i> – лириктиг маадырның ынак</p>	<p>Уран чурумалдыг аргалар болгаш стилистиктиг фигураларны тодаратканы 3 балл – өөреникчи сөзүглелде ажыглаан уран чурумалдыг аргалар болгаш стилистиктиг фигураларны ушта бижээни дээш;</p> <p>2 балл – өөреникчи шүлүктүн сөзүглелинде ажыглаан уран чурумалдыг аргаларның чамдызын ушта биживээн;</p> <p>0 балл – өөреникчи шүлүктүн сөзүглелинде чаңгыс-даа уран чурумалдыг арга тыппаан, ушта биживээн.</p> <p>Уран чурумалдыг аргаларны болгаш стилистиктиг фигураларны тайылбырлааны 3 балл – өөреникчи уран чурумалдыг арга болгаш фигура бүрүзүнүң ажыглалын шын тайылбырлаан;</p> <p>2 балл – өөреникчи уран чурумалдыг аргаларның болгаш фигураларның ажыглалын</p>	6 балл

	<p>кижизиниң Дуруяалыг деп черниң шынаазынга төрүттүнгенин көргүскөн.</p> <p><i>Арыг, шынчы ынакшыл</i> – эпитет. Ынакшылдың ыдыктыын, чаражын көргүскөн.</p> <p><i>Күштүг ырның чаңгызы дег</i> – деңнелге. Лириктиг маадырның душтуунга ынакшылы ооң тыныжы дег, мага-бодунче тарай бергенин көргүскөн.</p> <p><i>Кайгал эрлер, кадын кыстар чуртталгазын хаяларда оюп-сиилбип, төөгүп бижээн өскөн-төрээн ынак черим делгемнери</i> – эпитет. Өскөн-төрээн чериниң делгемнери төөгүлүг дээрзин чураан.</p> <p><i>Ынак черим делгемнери өңгүр ногаан чашкы шаам дег, аныяк-тыр</i> – деңнелге. Чылдар эртерге-даа, өскөн чери ол-ла хевээр өскерилбээн турар дээрзин көргүскөн.</p> <p>Стиликтиг фигуралар <i>Бижиктиг-Хая, Кызыл-Хадың, Дуруяалыым!</i> – риториктиг кыйгырыглар. <i>Дуруяалыым!</i> – риториктиг кыйгырыг. Харыы негевейн турар кыйгырыглар дамчыштыр лириктиг маадыр төрээн черинге күштүг ынакшылын илереткен.</p>	<p>чамдызын тайылбырлаан; 0 балл – өөреникчи уран чурумалдыг аргаларның болгаш фигураларның ажыглалын шуут тайылбырлаваан.</p>	
<p>Онаалга 10.</p>	<p>1) Чогаалдың тема, идея болгаш проблематиказын тодарадыңар. Чечен чугааның адының утказын тайылбырлаңар.</p> <p>2) Авторнуң чогаалдың болуушкуннарынга, маадырларга база оларның кылдыныгларынга хамаарылгазы.</p>	<p>1) 3 балл – өөреникчи чогаалдың тема, идея болгаш проблематиказын шын тодараткан. Чогаалдың адын тода болгаш билдингир тайылбырлаан; 2 балл – өөреникчи чогаалдың тема, идея болгаш проблематиказын шын тодараткан, ынчалза-даа чогаалдың адының утказын тайылбырлап шыдаваан. 0 балл – өөреникчи чогаалдың тема, идея болгаш проблематиказын тодарадып шыдаваан, чогаалдың адының утказын тайылбырлап шыдаваан.</p> <p>2) 3 балл – өөреникчи чогаалдың болуушкуннарынга, маадырларга база оларның кылдыныгларынга авторнуң хамаарылгазын билирин</p>	<p>20 балл</p>

		<p>илереткен; 2 балл – өөреникчи авторнун чогаалга хамаарылгазын сайгарарынга бергедежип турар. 1-2 логиктиг болгаш бижимел чугаазында частырыг бар; 0 балл – өөреникчи авторнун чогаалга хамаарылгазын тодарадып шыдаваан.</p>	
	<p>3) Чечен чугааның сюжединиң кол кезектерин тодарадыры (дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишишкин).</p>	<p>3) 3 балл – сюжеттиң кол кезектерин тодартканында логиктиг частырыглар чок. Өөреникчи литература терминнерин билир. Бижимел чугаазында частырыг чок. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 2 балл – сюжеттиң кол кезектерин тодартканында чаңгыс частырыг кылган. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 1 балл – чаңгыстан хөй частырыг бар. Өөреникчиниң литература терминнерин болгаш билиглерин ажыглаанында частырыглар бар. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны ажыглааны чедимче чок; 0 балл – чогаалдың сюжедин тодартпаан болгаш тайылбырлаваан.</p>	

	<p>4) Чечен чугааның маадырларының омур-хевирлерин бөлүктеңер (кол, ийиги чергениң), оларның характеристиказын бериңер: аажы-чаңы, аразында хамаарылгалары, бир-мөзүлежи, онзагайы, кижиниң омур-хевирин тургусканының бот-онзагайы.</p>	<p>4) 3 балл – маадырларның долу характеристиказын, оларның омур-хевириниң онзагайын, аразында хамаарылгаларын сайгарган. Бижимел болгаш стилистиктиг частырыглар чок. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 2 балл – маадырларның долу характеристиказын берген, ынчалза-даа бижимел частырыг бар; 1 балл – маадырларның характеристиказы хөлүн эрттир ниити, оларның аразында хамаарылгаларын чедир сайгарбаан; 0 балл – (кол) маадырларның омур-хевирлери болгаш оларның аразында хамаарылгаларын сайгарбаан азы бижимел чугаазында хөй частырыглар бар.</p>	
	<p>5) Чечен чугааның онзагай эмоционалдыг байдалын кандыг уран чурумалдыг аргалар дузазы-биле көргүскенил? Олар чогаалда кандыг хүлээлгени күүседип турарыл?</p>	<p>5) 3 балл – өөреникчи уран чурумалдыг аргаларның хевирлерин шын тодараткан, оларның чогаалдың идея-эстетиктиг утказын база эмоционалдыг байдалын илередиринге ужур-дузазын чедимчелиг тайылбырлаан. Өөреникчи литература терминнерин болгаш билиглерин ажыглаан; 2 балл – ажылда чечен чугааның эмоционалдыг байдалын тургузарынга уран чурумалдыг аргаларның ужур-дузазын чедир тайылбырлаваан. Уран чурумалдыг арганың хевирин тодарадырынга бир частырыг кылган. Литература терминнерин болгаш билиглерин ажыглаарынга частырыг кылган; 0 балл – өөреникчи чогаалдың идея-эстетиктиг утказын база эмоционалдыг байдалын тургузарынга уран чурумалдыг аргаларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаваан. Өөреникчи литература терминнерин болгаш билиглерин билбес.</p>	

	<p>6) Чечен чугааның утказынга чоок темалыг өске авторларның чогаалдары-биле деңнеп, үнелелден бериңер.</p>	<p>6) 2 балл – өөреникчи чечен чогаал биле улустуң аас чогаалының аразында харылзаазын билир: аас чогаалынга болгаш чечен чогаалга хамаарышкан материалдың ылгавырлыг талаларын ажыглап турар, барымдаалыг частырыглар кылбаан; 1 балл – өөреникчи чечен чогаал биле аас чогаалының аразында харылзаазын шоолуг билбес, 1-2 барымдаалыг частырыг бар; 0 балл – өөреникчи чечен чогаалдың ылгавырлыг талаларын тайылбырлап шыдавас.</p>	
	<p>7) Номчаан чүүлүңерге хамаарыштыр бодуңарның хамаарылганарны илередиңер.</p>	<p>7) 3 балл – өөреникчи номчаан чүүлүңге хамаарыштыр бодуңуң бодалдарын илередип, үнелел берип шыдаар, бижимел частырыглар чок; 2 балл – өөреникчи номчаан чүүлүңге хамаарыштыр бодуңуң бодалдарын илередип, үнелел берип шыдаар-даа болза, бижимел харызында 1-2 частырыгны кылып турар; 0 балл – өөреникчи номчаан чүүлүңге хамаарыштыр бодуңуң бодалдарын илередип, үнелел берип шыдавас.</p>	

Ажылды долuzu-биле кылганы дээш улуг балл (1-10 дугаар онаалгалар) – 100